

उद्योगधंदे व व्यापार :

भारतात प्राचीन काळापासून खेडी ही स्वयंपूर्ण होती. त्यामुळे खेड्यात अनेक प्रकारचे उद्योगधंदे प्रचलित होते. खेड्यातील प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता. त्यामुळे शेतीशी संबंधित अनेक उद्योगधंदे खेडेगावात अस्तित्वात होते. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या वस्तूचे उत्पादन केले जात होते. यामध्ये अन्नधान्य, कापड व धातूंच्या वस्तू भारत देशात तयार होत असत. त्यामुळे या वस्तू भारतात आयात कराव्या लागत नव्हत्या. भारतातील प्रमुख उद्योग पुढीलप्रमाणे होते.

अ) उद्योगधंदे :

१) कापड उद्योग

भारतात प्राचीन काळापासून हा उद्योग मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. शेती व्यवसायानंतर हा उद्योग भरभराटीस आल्याचे दिसून येते. मुघल काळात कापड हे ५० प्रकारचे तयार केले जात होते. त्या काळात कापड उद्योग हा भरभराटीस आलेला होता, कारण शासन व्यापारी वस्तूवरील जकात घेत नव्हते. तसेच व्यापारी मार्गात येणाऱ्या अडचणींचे निवारण केले होते. त्या काळात व्यापारी केंद्र व शहरांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली होती. माल वाहतुकीसाठी व प्रवासासाठी लागणाऱ्या साधनातही वाढ झाली होती. भारतात शांतता व सुव्यवस्था असल्याने परकीय व्यापारीही भारतात मोठ्या प्रमाणावर आयात निर्यात करीत होते. राज्यकर्त्यांकडून व्यापारी मालास सुरक्षितता मोठ्या प्रमाणावर मिळत होती. भारतातील बंदरावर मुघल शासनाचे वर्चस्व होते. त्याचबरोबर मुघल राज्यकर्त्यांनी जरी साम्राज्य विस्ताराचे धोरण अवलंबले होते. तरी उद्योगधंद्याकडे दुर्लक्ष केले नव्हते. त्यामुळे मुघल काळात कापड उद्योग मोठ्या प्रमाणात भरभराटीस आला. कापड उद्योग हा सुती कापड, रेशमी कापड, लोकरी कापड व तागापासून तयार केलेले कापड या प्रमुख चार प्रकारात मोडत होता. यापासूनच जाडेभरडे, मलमल वगैरे प्रकारचे कापड तयार केले जात होते.

अ) कापड बनविण्याची प्रक्रिया :

भारतात प्राचीन काळापासून ज्या पद्धतीने कापड बनविले जात होते तीच पद्धती मध्ययुगीन काळात टिकून होती. कापड तयार करण्यासाठी मानवी श्रम मोठ्या प्रमाणात लागत होते. कापड तयार करताना प्रथम कापसातील बिया बाजूला काढल्या जात होत्या. त्यानंतर तो कापूस चरख्यावर विणला जात होता. विणलेले कापड मागावर तयार केले जात होते. मागावर तयार झालेले कापड चुना, लिंबू व साबणाच्या मिश्रणात बुडविले जात होते. मग त्यास आपणास पाहिजे तो रंग दिला जात असे. अशाप्रकारे रंगाचे कापड तयार केले जात होते.

ब) कापडाचे प्रकार :

मुघलकाळात ज्याठिकाणी कापड तयार होत असे त्या ठिकाणच्या नावावरून त्या कापडास नाव दिले जात होते. यात रेशमी कापड, पांढऱ्या रंगाचे सुती, मलमली, जरीचे, चिटाचे, भरतकाम केलेले सुती, गालीचे, शाली, कॅलिको, मेंढ्या, तूस व अंगोरे यापासून तयार केलेले लोकरीचे कापडापासून ब्लॅकटस्, पागोटी, शाल, कमरपट्टे तयार केले जात असत. ताग, अंबाडीपासून तयार केलेले जाडे भरडे कापड, अंबाडी व घायपात भिजत घालून तयार केलेले कापड इत्यादी प्रकारचे कापड मुघल काळात तयार केले जात होते.

क) कापड उद्योगाची केंद्रे :

मुघल काळात अनेक कापड उत्पादनाची केंद्रे उदयास आली होती. सुती कापडासाठी लाहोर प्रसिद्ध होते. तेथे सात प्रकारचे सुती कापड तयार केले जात होते. भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीवर दाभोळ व खंबायत, इकडे विशाखापट्टणम, बंगालमध्ये हुगळी व सिंधू नदीकाठी असणारे लहरी बंदर इ. ठिकाणी कापड तयार केले जात होते. याशिवाय उत्तर भारतात दिल्ली, आग्रा, अवध, जैनापूर, लखनौ, सुरत, ढाक्का, बनारस, पाटणा, अलाहाबाद इ. ठिकाणी कापड उद्योगाची भरभराट झाली होती. लोकरी कापडासाठी पंजाब, राजस्थान, काश्मीर, लाहोर, गुजरात प्रसिद्ध होते. तसेच खेडेगावात अंबाडी, घायपात भिजत घालून त्यापासून धागे तयार केले जात असत.

२) रंग उद्योग :

मुघल काळात रंग उद्योग हा स्वतंत्र उद्योग होता. कापड उद्योगाबरोबरच याचा विस्तार झाला होता. कापडास विविध प्रकारचे रंग दिले जात असत. त्यामुळे या उद्योगाचीही भरभराट झाली होती. रंग तयार करण्याची कला परंपरेने चालत आली होती. रंग तयार करण्यासाठी पुढील घटक वापरले जात होते. वनस्पतीमध्ये नीळ, बेहडा, डाळींब, बेलफळ, मैदी, हिरडा, आले, हजद, कुसुंबा, लिंबू, बाभूळ, कात लोध इत्यादी. याशिवाय इतर घटकात तुरटी, चुना, फेरस सल्फेट, लाख इ. चा वापर केला जात होता. शिवाय विविध झाडांची पाने, फुले, साल, मुळे यापासूनही रंग तयार केला जात होता. मुला लाख उत्पादनासाठी लखनौ, बिहार, पंजाब व अवध, हळदीसाठी

अलाहाबाद, आल्यासाठी अवध, लाहोर - निळीच्या उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते. हा तयार झालेला रंग विशिष्ट पद्धतीने कापडास दिला जात होता. त्यावर लाकडी ठसे उमटविले जात होते.

३) धातू उद्योग

मुघल काळात धातू उद्योग भरभराटीस आला होता. यामध्ये लोखंड, तांबे, पितळ, सोने-चांदी व हिरे- रत्ने इत्यादीच्या विपुल प्रमाणात खाणी भारतात होत्या. या खाणीतून अशुद्ध धातूपासून शुद्ध धातू तयार केला जात होता. या धातूपासून विविध वस्तू बनविण्याचा उद्योगही मोठ्या प्रमाणावर चालू होता.

लोखंड :

लोखंड हे अशुद्ध स्वरूपात खाणीत सापडत होते. त्यापासून शस्त्रास्त्रे, लोखंडी तोफा, शेतीची औजारे, लोखंडी भांडी तयार केली जात होती. भारतात लाहोर, अजमेर, बाल्हेर, इत्यादी ठिकाणी खाणी होत्या. खेडेगावात लोहार लोखंडापासून शेतीची औजारे तयार करत होता. मेवाड व बिकानेर येथे शखाखे तयार केली जात होती. पंजाबात कुलपे तयार करत असत. महाराष्ट्रात लोखंडी तोफा तयार केल्या जात होत्या.

तांबे :

तांबे या धातूच्याही खाणी महाराष्ट्रात मुबलक प्रमाणात होत्या. तांब्यापासून नाणी, वास्तूंचे घुमट, मूर्ती, दागदागिने, भांडी, बंदुका, तोफा, मंदिराचे कळस बनविले जात होते. तांब्यापासून बनविलेली भांडी मुस्लिम लोक मोठ्या प्रमाणावर वापरत असत. खेडेगाव व शहरात अशा प्रकारच्या वस्तू बनविणारे कारागिर होते. तांब्याची भांडी बनविण्यासाठी बनारस प्रसिद्ध होते.

पितळ :

भांडी बनविण्यासाठी पितळ या धातूचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात होता. या धातूपासून तयार केलेली भांडी हिंदू लोक मोठ्या प्रमाणात वापरत असत. पितळी भांडी बनविण्याचा उद्योग बनारस येथे चालत असे.

सोने-चांदी :

सोन्याच्या खाणी दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणावर होत्या. खाणीतून अशुद्ध स्वरूपातील सोने व चांदी शुद्ध स्वरूपात करण्याचे अनेक उद्योग दक्षिण भारतात अस्तित्वात होते. भारतात म्हैसूर प्रांतातील कोलार हे सोन्याच्या खाणीसाठी प्रसिद्ध होते. सोने व चांदी यापासून नाणी, मूर्ती, दागदागिने बनविले जात होते. सुवर्णतुला करण्यासाठी या धातूंचा वापर केला जात होता. विजयनगर साम्राज्यात सोने या धातूचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जात होता.

हिरे-रत्ने :

सोन्याच्या खाणीप्रमाणेच हिऱ्याच्या खाणी दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणावर होत्या. विशेषतः आंध्र प्रदेशात याच्या खाणी विपुल प्रमाणात सापडत होत्या. याशिवाय बुंदेलखंड व चंदेरी येथेही हिऱ्याच्या खाणी सापडत होत्या. गोवळकोंडा हिऱ्यासाठी प्रसिद्ध होते. ट्रॅव्हनियर या परकीय प्रवाशाने दक्षिण भारतातील हिऱ्याच्या खाणीविषयी माहिती लिहून ठेवलेली आहे. तो स्वतः हिऱ्याचा व्यापारी होता.

४) साखर उद्योग :

मुघल काळात साखर उद्योगाची केंद्रे मुबलक प्रमाणात होती. भारतात ऊसाचे उत्पादन घेतले जात असल्याने हा उद्योग भरभराटीस आला होता. ऊसापासून साखर तयार केली जात होती. त्यामुळे खोडसरी उद्योगही मोठ्या प्रमाणावर सुरू होता. साखरेचे उत्पादन हे मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने भारतातील लोकांची गरज भागवून उर्वरीत साखर निर्यात केली जात होती. साखर उत्पादनाची केंद्रे ही प्रामुख्याने दिल्ली, आग्रा, बनारस, गाझीपूर, लाहोर, साष्टी इत्यादी होती तर ऊसाचे पीक मोठ्या प्रमाणावर लाहोर व अलाहाबाद प्रदेशात घेतले जात होते.

५) मीठ उद्योग :

भारताच्या समुद्र किनारपट्टीवर मोठ्या प्रमाणात मीठाचे उत्पादन घेतले जात होते. विशेषतः महाराष्ट्रात कोकण किनारपट्टीवर मीठ उत्पादन उद्योग भरभराटीस आला होता. बंगाल, लाहोर व अजमेर येथेही मीठ उत्पादन केले जात होते. मुघल काळात अजमेर येथील सांभर सरोवरात मीठाचे उत्पादन केले जात होते. उत्पादन पहिले येणारे परकीय व्यापारी पोर्तुगीज ते आपल्या देशातून मीठ विक्रीसाठी भारतात आणत असत त्या मीठाशी भारतीयाना स्पर्धा करावी लागत होती. मीठाचे दर हे वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळे होते. त्यामध्ये सांभर भागात मीठाचा दर हा ५ मणास २० रुपये एवढा दर होता, तर आग्रा येथे एक रुपयास १७ मन मीठ मिळत होते.

६) जहाज बांधणी उद्योग :

मुघल काळात हा ही उद्योग भरभराटीस आला होता. समुद्र किनारपट्टीवर बंदराच्या ठिकाणी हा उद्योग मोठ्या प्रमाणावर चालत होता. याशिवाय जंगलातून मोठ्या प्रमाणावर लाकूड उपलब्ध होत असे. त्याच्या सहाय्याने जहाज बांधणी केली जात असे. ताड या वृक्षाचे बुंधे एकत्र करून मोठी जहाजे बनविली जात असत. याशिवाय जंगलातून सागाचे लाकूड वापरून अधिक मजबूत जहाज तयार केले जात असे. अशाप्रकारची जहाजे तयार करण्याचे उद्योग कोचीन, कलिकत व मालदिव बेटावर चालत असे. याशिवाय महाराष्ट्रात कल्याण, भिवंडी, अलिबाग, वसई, ठाणे इ. ठिकाणी भरभराटीस आला होता.

७) कागद उद्योग :

जगात कागद तयार करण्याची कला प्रथमतः चीनमध्ये विकसित झाली. ती १३ व्या शतकात भारतात आली. मुघल कालखंडात भारतात विविध ठिकाणी कागद उद्योग विकसित झाला. हा कागद बनविण्यासाठी बांबू, चिंध्या, तुतीच्या झाडाची साल यांचा वापर केला जात होता. कागद उत्पादनाची केंद्रे ही बिहार व सियालकोट ही होती. कागदाचे उत्पादन हे त्याच्या मागणीनुसार केले जात होते.

८) काच उद्योग :

प्राचीन काळापासून काच बनविण्याची कला भारतात होती. काचेचे विविध उपयोग केले जात असत.. त्यानुसार त्यांचे उत्पादन घेतले जाई. मध्ययुगीन काळात काच बनविण्याचे उद्योग हे अहमदनगर, आग्रा, विहार व गुजरात येथे होते. मागणीनुसार काय ही परदेशातूनही आयात केली जात होती. व्यापारी यात मोठ्या प्रमाणावर भाग घेत असत.

९) नारळाशी संबंधीत उद्योग :

नारळ हे कोकण किनारपट्टीवर मोठ्या प्रमाणावर उत्पादित केले जात असत. त्यामुळे याठिकाणी नारळावर नारळाचे झाड हे कल्पवृक्ष मानले गेले आहे. त्यामुळे नारळापासून अनेकविध वस्तू तयार केल्या जात आधारित अनेक उद्योग विकसित झाले होते. नारळाच्या झाडापासून झाडू, काव्या, दोर, तेल, नारळ, मद्यार्क, चट्या, बांधकामासाठी लाकूड बनविले जात होते. अशा प्रकारचे उद्योग महाराष्ट्राच्या पश्चिम किनारपट्टीवर प्रत्येक खेड्यापाड्यात विकसित झाले होते.

१०) इतर उद्योग :

वरील उद्योगाशिवाय अनेक लहानमोठे उद्योग मध्ययुगीन काळात विकसित झाले हेते. ते भारतातील खेडोपाड्यातही मोठ्या प्रमाणावर चालत होते. त्यामध्ये खाणकाम, मातीपासून भांडी तयार करणे, चर्मोद्योग, लाकडापासून खेळणी व फर्निचर तयार करणे, मासेमारी उद्योग, हस्तीदंती कलाकुसरीच्या वस्तू बनविणे, खेळणी बनविणे, खाद्य तेल तयार करणे इ. विविध उद्योग अस्तित्वात आले होते.

ब) व्यापार

मध्ययुगीन काळात बल्बन साम्राज्याची निर्मिती, सत्ताधिकांनी दिलेले संरक्षण, शांततामय जीवन, नवनवीन शहरांचा उदय झालेला होता. त्यामुळे मध्ययुगीन सत्ताधिकांनी व्यापारास उत्तेजन दिले होते.. म्हणूनच व्यापारात प्रगती झालेली होती. या काळात परराष्ट्रीय व्यापारास मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली. होती. हा परराष्ट्रीय व्यापार भारतातील पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरातून चालत होता. भारतातून परराष्ट्रीय व्यापारात प्रामुख्याने मलमल, सुती व रेशमी कापड, मसाल्याचे पदार्थ, मौल्यवान रस्ते, अत्तरे, सुगंधी तेले, साखर विविध प्राण्यांची कातडी इत्यादी वस्तू निर्यात केल्या जात होत्या, तर सोने, चांदी, केशर, घोडे व श्रीमंतांच्या चैनीच्या वस्तू आयात केल्या जात होत्या.

अ) मुघलकालीन अंतर्गत व्यापार :

या काळात अंतर्गत व्यापारास स्थैर्य प्राप्त झाल्याने मोठ्या प्रमाणावर प्रगती झाली होती. या व्यापारासाठी मुघल सत्ताधिकांनी संरक्षणाबरोबरच आवश्यक त्या सोयी सुविधा पुरविल्या होत्या. मुघलकाळातील व्यापार हा समुद्र किनारपट्टीच्या मार्गाने, नद्यामार्गे व खुष्कीच्या मार्गाने चालत असे.

१) व्यापारी मार्ग :

अ) समुद्र किनारपट्टीवरून चालणारा व्यापार :

मुघलकाळात खंबायतपासून ते कोचीनपर्यंत व्यापार चालत असे. त्यावेळी व्यापारी जहाजांना संरक्षण देणारे गलबतांचे तीन गट होते. पहिला गट खंबायत ते गोवा असा होता. येथून दरवर्षी ३ हजार टन वस्तू आयात निर्यात केल्या जात होत्या. दुसरा गट हा गोवा ते कोचीन हा होता. येथून सुमारे १ हजार टन वस्तूंचा व्यापार चालत असे, तर तिसरा गट हा नागपट्टणमपासून ओरीसा बंदरापर्यंत असे. अशा प्रकारे

संरक्षण गट असल्याने व्यापार सुरळीतपणे चालत असे. त्यास कोणत्याही प्रकारचा चोर, लुटारू, दरोडेखोर व चाचे लोक यांच्यापासून धोका पोहचत नसे.

ब) नदीमार्गे चालणारा व्यापार :

मुघलकाळातील जलवाहतूकीचे नदीमार्ग हे सिंधु, गंगा, तापी व बंगालच्या त्रिभुज प्रदेशातील मार्ग असेच प्रमुख मार्ग होते. सिंधु नदीवरील मार्ग हा सिंध, मुलतान, लाहोर व काश्मीर इ. प्रदेशातील जात असे. दुसरा गंगा नदीचा मार्ग हा दिल्ली, आग्रा, अलाहाबाद, जोनपूर, ढाक्का, सोनारगाव यांना जोडणारा होता. तिसरा तापी नदीचा जलमार्ग हा सुरत खंबायत येथे चालणाऱ्या व्यापारी वस्तू खरेदी व विक्रीसाठी प्रसिद्ध होता. चौथा जलमार्ग हा बंगाल, बिहार, आसाम यांना जोडणारा बंगालच्या त्रिभुज प्रदेशातील होता.

क) खुष्कीच्या मार्गाने चालणारा व्यापार :

मुघल काळात आग्रा हे ठिकाण प्रमुख व्यापारी केंद्र होते. आग्रा शहरामधून प्रमुख पाच महामार्ग जात होते. त्यामध्ये पहिला मार्ग हा काबूलकडे, दुसरा कंदाहारकडे, तिसरा खंबायतकडे, चौथा बन्हाणपूर व पाचवा सोनारगावकडे जात होता. येथून जाणाऱ्या मार्गावर पूल बांधले होते. या रस्त्यावर व्यापार्यांच्या निवाऱ्याची सोय व्हावी यासाठी धर्मशाळा किंवा सराया बांधलेल्या होत्या. शेरशाहाने आपल्या काळात एकूण १७०० सराया बांधल्याचा उल्लेख आहे. सम्राट अकबराच्याही काळात अशा प्रकारच्या अनेक सराया बांधल्याचा उल्लेख सापडतो. याशिवाय रस्त्याच्या दुतर्फा झाडे लावली होती. रस्त्याच्या कडेला ठिकठिकाणी विहिरीची रोजी केली होती. व्यापार्यांच्या संरक्षणासाठी स्वतंत्र अधिकार्यांची नियुक्ती केली होती. त्यामुळे त काळात व्यापार हा भरभराटीस आला होता.

२) व्यापाराची साधने :

मुघलकालीन अंतर्गत व्यापारात मालाची वाहतूक ही बैल, बैलगाड्या, घोडे, खेचर, उंट, पालखी व डोली इ. साधनांद्वारे केली जात होती. काही ठिकाणी थोड्याफार प्रमाणावर हत्तींचाही वापर मालाची वाहतूक करण्यासाठी केला जात होता. डोली व पालखी यांचा वापर अत्यल्प प्रमाणात केलेला दिसून येतो. मात्र बैले बैलगाडी यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केलेला दिसून येतो.

३) व्यापारी जमाती :

मुघल काळात बंजारा, बनिया, बोहरी, पारसी व सौदागर इत्यादी व्यापारी जमाती व्यापार करीत असत. वंशा व्यापारी हे राजपुताना येथून दूरवरच्या प्रदेशांशी बेल व बैलगाड्या या सारांच्या रे मालाची वाहतूक करून व्यापार करीत असत. गुजरातमधील बनिया या व्यापारी जमातीचेच गुजरातच्या समुद्रावरून चालणाऱ्या व्यापारावर वर्चस्व होते. बोहरी ही जमात अरबस्तान, इराण, इराक इ. प्रदेशातून विविध वस्तू आणून त्यांचा भारतात व्यापार करीत असत. या व्यापार्यांना दलाल सहकार्य करत असत. शासनाकडूनही या वर्गास फार मोठे सहकार्य मिळत असे.

४) अंतर्गत व्यापारातील वस्तू :

मुघलकालीन व्यापारी वस्तूंमध्ये विविध प्रकारचे कापड, मीठ, मिरे हे मसाल्याचे पदार्थ, गुळ, धान्ये, कापूर, सोने, चांदी, इतर धातू इत्यादीचा समावेश होत असे.

५) व्यापारी केंद्रे

मुघलकालीन अंतर्गत व्यापारी केंद्रे म्हणून व्यापारी मार्गावरील शहरे, राजधानीची ठिकाणे, तीर्थयात्रेची ठिकाणे, पूर्व व पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रमुख बंदरे यांचा उदय झाला होता. यामध्ये प्रामुख्याने काबूल, कंदहार, मुलतान, लाहोर, दिल्ली, आग्रा, अलाहाबाद, जोनपूर, लखनी, सिंधमधील ठड्डा, मक्कर, दक्षिण भारतातील बन्हाणपूर, एलीचपूर, ओरीसातील कटक, बंगालमधील सोनारगाव, ढाक्का इत्यादी ठिकाणांना व्यापारी केंद्र म्हणून प्रसिद्धी मिळाली होती. याशिवाय गुजरातमधील अहमदाबाद, बडोदा, चंपानेर, सुरत व खंबायत इत्यादी ठिकाणांनाही महत्त्व मिळाले होते.

ब) परराष्ट्रीय व्यापार

भारतात प्राचीन काळापासून परराष्ट्रीय व्यापाराची परंपरा सुरू आहे. ही परंपरा मध्ययुगीन काळात टिकून होती. त्याची सविस्तर माहिती पुढीलप्रमाणे-

१) मुघलकालीन परराष्ट्रीय व्यापार :

मुघलकाळात परराष्ट्रीय व्यापारास मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली होती. मुघलकालखंडात युरोपीय पोर्तुगीज, डच व इंग्रज तसेच भारतीय सत्ताधीश मुस्लिम यांच्यात संघर्ष होत असे. प्रारंभी मुस्लिमांचे सागरी व्यापारावर नियंत्रण होते. त्यानंतर पोर्तुगीजांनी व पुढे डच व इंग्रज यांनी व्यापारात आपले वर्चस्व निर्माण केले होते. परराष्ट्रीय व्यापारात समुद्रमार्गे हे व्यापारी व्यापार करीत असत. पश्चिम युरोपीय

देश भारतातून मसाल्याचे पदार्थ मोठ्या प्रमाणावर आयात करत असत. मुघल काळात आयातीपेक्षा निर्यात मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने आर्थिक भरभराट झालेली होती.

मुघल काळात परराष्ट्रीय व्यापारासाठी सिंध, गुजरात व बंगाल प्रांतातील बंदरे प्रसिद्ध होती. सिंधु नदीतून येमेन, फ्रान्स मध्य आशिया व पाश्चिमात्य देशांबरोबर व्यापार चालत असे. येथून संत्री हस्तीदंत, उंट व पादत्राने इत्यादी वस्तूंची निर्यात होत असे. गुजरातमधील सुरत, भडोच व खंबायत या बंदरातून अरेबीया आफ्रीका व युरोप व पूर्वेकडील मलाक्काची सामुद्रधुनी येथे निर्यात केली जात होती. खंबायत येथून निर्यात होणाऱ्या वस्तूंमध्ये रेशमी कापड, रजया, गालिचे, नीळ, कागद, चमड्याच्या वस्तू, साखर, लोखंड, विविध प्राण्यांची कातडी, हिरडे, हिंग व रत्ने यांचा समावेश होत असे. तर आयात मलालामध्ये मलमल, चंदनाचे लाकूड, चिनी रेशीम, हबशी गुलाम, सोने, चांदी व घोडे इत्यादी वस्तूंचा समावेश होत असे.

चीन, अरबस्तान, आर्मेनिया, इराण या देशांशी सातगाव, हुगळी व श्रीपुर या बंगालमधील बंदरातून व्यापार होत असे. येथून सुती व रेशमी कापड, आले, मिरे, हिरडे, लिंबे इत्यादी वस्तूंची निर्यात होत असे. तर हुगळी बंदरातून रेशीम, जोनपुरी, गालिचे, रजबा, तंबूचे सामान, साखर, तांदुळ, नीळ मसल्याचे पदार्थ इ. ची निर्यात इराण, अरबस्तान, पश्चिमेकडील देश, मलाक्का व चीन या देशात होत असे. आयात वस्तूंमध्ये सुती कापड, मलमल, सॅटिन, तांबे व कथिल, जहाजवाहिर, मोती, मसाल्याचे पदार्थ, चंदन, विविध लाकडी वस्तू या वस्तूंचा समावेश होत असे.

२) व्यापारी मार्ग

मुघल काळात परराष्ट्रीय व्यापार हा खुष्कीच्या व समुद्राच्या मार्गाने होत असे. मलबार येथून इराणच सुएझच्या आखातात व्यापार केला जात होता. खुष्कीच्या मार्गाने कॉन्स्टंटिनोपल किंवा भूमध्य समुद्रातून युरोपीय राष्ट्राकडे भारतीय मालाची ने आण केली जात होती. तांबडा समुद्र, पूर्व आफ्रिकेचा किनारा, मलाक्का बेटे, चीन प्रशात महासागरावरील काही देश यांच्याबरोबर परराष्ट्रीय केला जात होता. याम मध्ययुगात परदेशाशी व्यापार केला जात होता. मुलतान, खैबरखिंड व काश्मीर या तीन मार्गाने परदेशीय व्यापार केला जात असे. मुख्यत्वे अफगाणिस्तान, तुर्कस्थान, पश्चिम आशियातील देश, बाल्कन देश व चीन हे देशांबरोबर खुष्कीच्या मार्गाने व्यापार केला जात होता. वायव्य सरहद प्रदेशातून लाहोर से कबूल व मुलतान ते कंदहार हे दोन मार्ग होते. अशाप्रकारे मुघलकाळात परराष्ट्रीय व्यापारी मार्गात खुष्कीच्या मार्गापेक्षा समुद्र मार्गाचा वापर व्यापार बहतुकीसाठी केला जात होता. सत्ताधिकांनी या व्यापारी मार्गात व्यापाऱ्यांना संरक्षण देण्याची यंत्रणा व सोयी उपलब्ध करून दिल्या होत्या.

३) व्यापारी जमाती :

मुघल काळात बंजारा, बनिया, बोहरी, पार्शी, सौदागर, इ. जमातींनी व्यापारात सहभाग घेतला होता.. या जमातीकडे चिकाटी, धाडस व धीटपणा अंगी असल्याने त्यांनी व्यापारात यश मिळविलेले दिसून येते. यामध्ये राजपूतान्यातील बंजारा, गुजरातचे बनिया व्यापारासाठी प्रसिद्ध जमाती होत्या. अहमदाबादमध्ये बरियांच्या उपजाती होत्या.

४) व्यापारी केंद्रे :

मुघलकाळातील परराष्ट्रीय व्यापारी केंद्रे ही वायव्येकडील काबूल, कंदहार, मुलतान लाहोर, मध्य भारतातील दिल्ली, आग्रा, आलाहाबाद, जोनपुर व लखनी, सिंधमधील ठट्टा भक्का, दक्षिणेकडील बहाणपूर, एलीचपूर, उज्जैनी, ओरिसातील कटक व बालासोर बंगालमधील सोगरगाव, कर ही प्रमुख व प्रसिद्ध व्यापारी शहरे म्हणून उदयास आलेली होती. गुजरातमधील खंबायत व सुप्त हेही व्यापाराचे केंद्र म्हणून उदयास आले होते. दक्षिण भारतातील व्यापारी केंद्र म्हणून बन्हाणपूर हेही व्यापारी केंद्र म्हणून उदयास आलेले होते. याशिवाय बनारस, लखनी, जोनस, पाटणा, डाक्का इ. व्यापारी केंद्रे होती. बंदराच्या ठिकाणी, राजधानीच्या ठिकाणी व महामार्गावर यात्रेच्या ठिकाणी व तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी मध्ययुगीन काळात अनेक व्यापारी केंद्रेही उदयास आली होती. ही सर्व व्यापारी केंद्रे ही परस्परांशी, प्रमुख बंदरांशी किंवा राजधानीच्या ठिकाणांशी जोडली गेल्याने व्यापार करणे सुलभ झाले होते.

५) व्यापारी वस्तू :

भारतातून निर्यात होणाऱ्या वस्तूंमध्ये सुती व रेशमी कापड, कार्नेलियन दगड इ. ना सोपियन देशात पाठविले जात होते. मला व माथेमा पदार्थ व रेशीम वा होती. भारताचा व्यापार हा अरबस्तान, इराण, सुमात्रा या देशांशी चालत असे. व्यापारी वस्तूंमध्ये गह, बाजरी, तांदूळ, इतर धान्ये, साखर, कापूस, मसाल्याचे पदार्थ इ. वस्तूंना परदेशात मोठ्या प्रमाणावर मागणी होती. भारतातील आयात वस्तूंमध्ये चांदी, घोडे, केशर व निरनिराळे धातू, जरीचे सामान, रेशीम, सोने, चांदी, तांबे, पारा, हिंगुळ, केशर, गुलाबपाणी इ. वस्तूंची आयात केली जात होती. मक्का व एडन येथून सोने, चांदी, तांबे, शिसे, तुरटी इ. वस्तू आयात केल्या जात होत्या.